

Díjátadó és tanulmányi kirándulás Abádszalókon, Ember Mária nyomában

Különleges eseménnyel fejeződött be a pandémia bezártsága utáni tanulmányi kirándulásokban gazdag idei tanév egyetemünk közösségszervező szakos hallgatói számára. A **Wallenberg Egyesület** és az **Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem (OR-ZSE)** által közösen támogatott kiránduláson vettek részt Ember Mária szülővárosában, a Tisza-tó partján fekvő Abádszalókon. Itt rendezték meg az író nő életművének feldolgozásával a múlt évben kezdődött kutatási témakört lezáró ünnepi díjátadót.

A korábbi szemeszterekben lehetőség volt részletesen megismerkedni az író nő szellemi hagyatékával. A szakértő vendégelőadókkal történő beszélgetések után a hallgatók esszéket írhattak a témában, és online konferenciákon is előadhatták, meghallgathatták az életmű különböző szempontú megközelítését. A további kutatásokat a két intézmény egy pályázattal is ösztönözte, melyen Herczeg Róbert másodéves közösségszervező szakos hallgató különdíjban részesült. Bruder Edit (OR-ZSE közösségszervezés) és Varga Réka (Miskolc, jogtudományi kar), pedig oklevelet kaptak teljesítményükért. Herczeg Róbert, ez alkalomból a résztvevőkkel is megosztotta kutatási eredményeit az írónőről és dokumentumfilmes testvéréről, az Ember Máriáról elnevezett helyi könyvtárban.

Ember Mária író, újságíró és húga Ember Judit dokumentumfilm-rendező kiskamaszokként élték át a vészidőszak eseményeit. A Bécs melletti Strasshofba kerülve egy hadiiparra átalított acélüzemben végeztek kényszermunkát édesanyjukkal, így élve túl a holokausztot. A háború után a lányok Budapestre költözve egyetemet végeztek és a következő évtizedekben kibontakozó munkásságukban többek között az elhallgatott igazságok nyilvánossá tétele vált fő céljukká. Közel harminc könyv, illetve dokumentumfilm készült el kezük nyomán, mely utóbbiak jelentős része a társadalom számára szinte alig volt elérhető. Ember Mária *Hajtűkanyar* című dokumentumregénye a hazai holokauszt-irodalom ékköve. Az író nő mellszobra a róla elnevezett könyvtár előtti téren áll 2003 óta, amikor is Abádszalók város posztumusz díszpolgárává választották és a szobor avatásán Göncz Árpád köztársasági elnök is beszédet mondott.

Jelen ünnepélyes eseményen a hallgatók és családtagjaik mellett jelen volt a Wallenberg Egyesület elnöke *dr. Sebes József* és az egyesület több tagja, valamint *Bordás Judit* a helyi könyvtár vezetője, s nem utolsósorban *Pacsai Norbert*, Norci bácsi is. Ő gazdag helytörténeti ismeretein túl Ember Máriához fűződő személyes emlékeit is megosztotta a csoporttal, hiszen az író nő hosszú távollét után életének utolsó évtizedében szoros kapcsolatot alakított ki szülővárosával.

A könyvtárban létrehozott az Ember Mária emlékkiállítás megtekintése után a csoport Norci bácsi kalauzolásában megismerkedett a kisváros történelmi nevezetességeivel, többek között az írónőhöz köthető helyszínekkel. Külön kiemelandó a főtéren, a II. világháború áldozatainak állított emlékmű, amelyen az odavesztett személyek nevei, származási és vallási hovatartozásuktól függetlenül, betűrendben szerepelnek. Norci bácsi elmondása szerint ehhez maga Ember Mária ragaszkodott, hiszen – az ő szavait idézve – Abádszalókon a zsidóság a helyi közösségbe „beágyazódva” élte mindennapi életét a vészidőszak bekövetkeztéig.

Az esemény megszervezése *dr. Goldmann Márta* egyetemi docens kérésére a végzős közösségszervező szakos hallgatók vizsgafeladata is volt. Ezúton is köszönjük nagyszerű munkájukat, valamint az OR-ZSE tanárai és a Wallenberg Egyesület támogatását csakúgy, mint a vendéglátó Abádszalók városának a szívéllyel fogadtatást.

A holokauszt sajátos megjelenítése Ember Mária és Ember Judit életművében

A Hajtúkanyar című regény és az árnyékában megbúvó gyöngyszemek

A holokausztról nehéz beszélni, mert olyan cselekmény az emberiség történetében, ami mellőz minden emberséget, és amely mégis képes volt teret hódítani magának. Ezzel viszont egyben figyelmezteti is az utókort, hogy nem hagyhatjuk azt feledésbe merülve újra megtörténni, és okulva belőle embernek kell maradnunk minden körülmények között. Éppen ezért kell róla beszélni, még akkor is, ha a szavakkal kifejezhetőség határán mozgunk, megtalálva azokat a módokat, ahogyan a történések – ha nem is pontosan ugyanúgy – az átélhetőség, és ezáltal a megismerhetőség lehetőségét hordozzák magukban. Hogy azok is tudják meg, mi történt, akik nem voltak ott.

A túlélők múlttal való szembenézése sok esetben évtizedek alatt történik meg – nem ritka jelenség ez a vészorszakot átéltek emberek életében. A lélektan tudománya holokauszt-szindrómának¹ nevezi azt a jelenséget, amikor a túlélő hallgatásba burkolódik, nem meséli el a vele történeteket még legközelebbi családtagjainak sem, noha sokszor éppen az elhallgatástól válik nemzedékeken átívelő lelki sérüléssé a leszármazottakban. Sok idő elteltével azután egyszer csak előfordul, hogy valami mégis képes megtörni a hallgatásukat, az emlékek megnyílnak és már szinte érzelemmentesen tudnak apró részletekbe menően beszélni mindarról, ami velük és sorstársaikkal történt azokban a vészterhes időkben.²

Az események elmesélésének sokféle módja lehet, mert olyasmit kell átélhetően megmutatni, ami annak megtörténtekekor is hihetetlennek és abszurdnak tűnt, hiszen egyik percről a másikra életről vagy halálról volt szó. Ennek irodalmi kérdésköréről, valamint általában a holokauszt-irodalom összehasonlításáról és elsősorban magyar vonatkozásáról *Kisantal Tamás Az emlékezés és a felejtés helyei*³ című átfogó munkájában, valamint *A holokauszt témája az irodalomban*⁴ című esszé-válogatáskötetben olvashatunk bővebben.

Ember Mária⁵ és testvére Ember Judit⁶ asszimilált és felvilágosult zsidó családból származó vidéki kis kamaszlányokként éltek túl a holokauszt borzalmait. Miután 1944 májusában a kunhegyesi cigánytelepen kialakított gettóban egy hónapon át nélkülözést és megaláztatásokat voltak kénytelenek elszenvedni, édesanyjukkal együtt átszállították őket a szolnoki cukorgyárba. Ott közel ötezer ember kényszerű társaságában az Auschwitzba induló vonatszerelvényekre vártak. Szerencsés módon őket azonban nem a megsemmisítő táborba, hanem valóban munkatáborba szállították a Bécs melletti elosztóhelyre, Strasshofba.⁷ Közel egy évig a Waagner-Biro hadiiparra átállított acélüzemében dolgoztatták őket Bécsben, ahol a kényszermunka nagyrészt értelmetlen volt, és legfőképp a mindennapi élelmezés jelentette legnagyobb nehézségüket. A felszabadító szovjet hadsereg tavasszal elérte a város környékét, ezzel ők is lehetőséget kaptak a hazatérésre és egy új életkezdesre, mely mindezek után sem volt zökkenőmentes: a családapa nem élte túl a vészorszakot, házukat kifosztották, majd el is vették tőlük.

Néhány nélkülözéssel eltelt év után a fővárosban kezdtek új életet. Nevet változtattak⁸ és egyetemre jártak, Mária újságíró, Judit pedig dokumentumfilm-rendező lett. Mindkettőjük életművéről elmondható,

¹ Bővebben lásd Virág Teréz kutatásait.

² Példaként említhetjük Fahidi Éva életét.

³ Kronosz Kiadó, Pécs, 2020

⁴ Szerk.: Kisantal Tamás és Mekis D. János, Árkádia kiskönyvtár, Kronosz Kiadó, Pécs, 2018

⁵ Abádszalók, 1931 – Budapest, 2001 (Szül.: Elsner)

⁶ Abádszalók, 1935 – Budapest, 2005 (Szül.: Elsner)

⁷ Frojimovics Kinga és Kovács Éva kutatásaiból bővebben tájékozódhatunk a témáról.

⁸ Külön tanulmányt érdemelne a korabeli névvaltoztatási szabályozás rendszere, és hogy konkrétan miért pont ezt a jelképes értelmű nevet választották a testvérek.

hogy munkáikban az elhallgatott eseményeket, az elnyomott emberek érdekeit és az egyetemes emberi értékeket képviselték, mindezek miatt szakmailag is háttérbe szorította őket az 1956 utáni elnyomó rendszer.

Ember Mária közel harminc évvel később írta le a gyermekkorában átélteket. Hosszú évek alapos előkészítő munkája után 1974-ben megjelent műve a *Hajtűkanyar* címet kapta, utalva az irányváltásra, mellyel az őket szállító vonat mégsem a biztos halálba indult el, de egyben arra a törésre is, hogy addigi megszokott életük egy csapásra feje tetejére állt, hasonlóan a magyar zsidóság nagy részének életéhez. Az önéletrajzi ihletettségu mű a szerző saját megfogalmazása szerint is regény. Megjelenését követően számos kritika és értekezés jelent meg róla, amelyekben már időnként a „dokumentumregény” műfaji meghatározás került előtérbe. A megjelenés óta eltelt közel ötven évben a könyv újra-kiadásai továbbra is regényként határozzák meg a műfaját, viszont a köznyelvben már egyértelműen dokumentumregényként hivatkozunk rá.

[..]

A dokumentumregény műfaját nem könnyű meghatározni, mivel leginkább a „tényirodalom” megnevezéssel szerepel, és ez alapján írják körül az irodalomtudományos értekezések, mégpedig pontosan a dokumentáltság és a szépírói képzelet, azaz a tényyszerűség és az irodalom összhangjának megteremtése miatt. A dokumentumregény tehát nem szembe fordítja a megtörtént valóságot a regényszerűséggel, hanem éppen abban rejlik hatásának titka, hogy egy új viszonyt létesít közöttük, ami által az olvasó a szokásosnál erősebb élményben részesül.

Ember Mária újságíróként dolgozott, így a tényyszerűség és a tények kutatása – a történések hiteles riporteri megközelítése – számára alapvető fontosságú volt. Több évtizedes szakmai tapasztalatra támaszkodhatott. Az átélt események óta eltelt közel harminc év alatt „megérett” benne az elhatározás, hogy ezt a történetet meg kell írnia, mert az idő múlik, így a felejtés is egyre nagyobb a társadalomban. Mindezekből együttesen következett, hogy egy olyan korszakalkotó mű jöhetett létre, amely nemcsak mondanivalója, hanem irodalmi összetettsége miatt is maradandó hatású. A szerző egyéni formanyelve, az alkalmazott írási módszerek sokrétű használata tovább erősített ezen. A cselekményt a történésebe aprólékosan beágyazott, azt kiegészítő, de egyben a „hangnemet” és az események vonalvezetését megtörő, mégis az átélés mélységét a valóság drámai eseményeivel igazoló kordokumentumok felhasználásával tette még inkább hitelessé. Szerepelnek közöttük idézetek akkoriban elhangzott szónoklatokból, beszédekből, részletek levelekből és jegyzőkönyvekből, bírósági tanúvallomásokból, de országos, illetve helyi határozatok, rendeletek, utasítások, körlevelek, jelentések, felmérések, tanulmányok, valamint emlékiratok, feljegyzések, naplóbejegyzések, tájékoztatók, leltárak, számlák, elszámolások, átvételi elismervények, kísérőlevelek, valamint újsághírek és cikkek is helyet kaptak. Az említett kordokumentumok ugyan megőrződtek/megőrződnek a levéltárakban és adattárakban, viszont nincsenek nyilvánosan közzétéve. Mi sem lehet kézenfekvőbb tehát, mint a nagyközönség számára egy regénybe ágyazva közkinccsé tenni, és ily módon megőrizni őket az utókor emlékezetében is. A szerző e dokumentumok tekintetében alapos, évekig tartó kutatómunkát folytatott – a könyv végére illesztett köszönetnyilvánításából tudhatóan – elsősorban magyar levéltárakban és osztrák dokumentum-archívumokban.

A *Hajtűkanyar* című regényben a kétféle szempont (a fikció és a tény szerű közlés) teljes egyensúlyban van egymással. Bizonyíték erre a cselekmény eseményeit rendszeresen igazoló dokumentumok használata. Velük szemben pedig az önmagát, mint átélőt, szinte kívülállóként, az eseményeket furcsamód egyes szám harmadik személyben,⁹ egyszerűen csak egy névtelen „gyerek”-ként meghatározó főhős szemén keresztül láttatott történet áll. A műben többnyire szoros kapcsolat van

⁹ Kertész Imre egy évvel később megjelent *Sorstalanság* c. önéletrajzi regénye egyes szám első személyben íródott.

a történések és a dokumentumok tartalma között. Például a regény elején olvashatunk egy, a szolnoki cukorgyár területén öngyilkosságot elkövető orvos házaspárról és a következő oldalon a hozzá tartozó dokumentum igazolja is az öngyilkosságok tényét „...Tíz, jórészt ismeretlen zsidó személy ismeretlen méreggel öngyilkosságot követett el. Valamennyi halálos kimenetelű volt.” Amikor viszont már nagyon úgy éreznék, hogy a történet egy hitelesen dokumentált naplószerű leírásá válna, akkor olyan események megjelenítésére is sor kerül, ami már szinte szürreálissá teszi az olvasói élményt. Ilyen például a szolnoki cukorgyárban történt éjszakai esemény, aminek értelmezése a szereplők számára is bizonytalan. Valóban tömeghipnózis történt? Vagy csak a gyermeki képzelet szüleménye, az emlékek csalóka játéka, az álomszerűség jelent meg a regényben? És az elhíresült gondolat: „Még akarnunk is kell azt, amit ők akarnak?”

Ugyanez a „realitásokon túli” képszerűség jelenik meg a regény végén is, amikor feltehetően a gyerek éhsége és legyengültsége miatt már az olvasó is elbizonytalanodik abban, hogy ténylegesen megérkezett-e a felmentő sereg, vagy ez csupán a képzelet hiábavaló játéka a regényben? Szintén a fikciós oldalt erősíti a cselekmény időrendiségének váltogatása is, mellyel Ember Mária a regénye elején él, az események közepébe vágva, ezáltal hirtelen sokkoló hatást keltve a gyanútlan olvasóban. Hiszen ott vagyunk rögtön, az események sűrűjében, ahol a szereplők sem tudják, hová is kerültek. Ahogy az olvasó is csak utólag jön rá, mi is történik valójában.

A szereplőknek szokni kell mindent, a korábbi életvitel után mindazt a gyötrelmet, ami velük történik.¹⁰ Ugyanúgy nekünk olvasóknak is, átérezve ugyanezt, az események zűrzavaros és kiszámíthatatlan egymásutániságát. De szokni kell a mű nyelvezetét, többrétegűségét is, hogy nem csak egy regényről van szó, és nem is csak a hozzá tartozó dokumentumokról, hanem lélektanról, az egyének (az elnyomók és a szenvedők) lelki torzulásairól, az egyéni értékrendek felborulásáról és ellentmondásairól. (A kegyetlen és szadista lágerparancsnok, amikor hazamegy, valószínűleg kedvesen megcirógatja kisgyermeke fejét; azok az áldozatok, akik eddig feltehetően becsületesen éltek közösségi életüket, most pitiáner lopásra kényszerülnek sorstársaikkal szemben.) A mű egyben szociológiai tanulmány is: hogyan volt képes az agy mosás egész társadalmakat a „fajelmélet” eszméjének uralma alá hajtani, és miként viszonyultak mindehhez a különböző háttérű áldozatok, és persze a „kívülállók”, akik csupán „féltek” bármit is tenni. Közben még a szereplők is elbizonytalanodtak („az antiszemizmusról magunk is tehetünk...”) Bár ezek inkább csak az áldozatok különböző szempontú felvetései, melyek az értelmezhetetlen történésekre próbálnak okkal-móddal valamiféle magyarázatot találni.

Mindezekből jól kitűnik, hogy ez a regény egy „határmezsgye” műfaji szempontból. Holokauszt-történet, önéletrajz, napló, fikciós regény, pszichológiai elemzés, szociológiai, teológiai és filozófiai identitáskeresés, egyben hiteles kordokumentum is egy túlélő gyerek szemén keresztül, de már a felnőtt író gondolatiságával átítatva. Éppen ez a sokszínűség adja meg a kifogyhatatlan értelmezés lehetőségét, melyre a regény különlegessége, a műfajt megújító és a műfaji határokon átívelő stílusa ad lehetőséget azáltal, ahogyan mindezt ennyire összetetten képes elmondani,¹¹ beleértve a hitelességet, a filmszerű képiséget, valamint a szürreális abszurd humort is, mely drámaisága ellenére végig áthatja.

A mű kiemelkedő irodalmi jelentősége mellett annak holokausztot bemutató szempontjaival kapcsolatosan meg kell említenünk Száraz György „Egy előítélet nyomában”¹² című recenzióját,¹³ melyet a szerző Ember Mária kortársaként írt ugyan, de (mint hangsúlyozza) személyesen nem ismerte őt. Mégis mindazok a gondolatok, melyek a regénybe ágyazva a zsidóság és magyarság egymáshoz fűződő viszonyával kapcsolatban felmerültek és melyek meghatározták a történelem ese-

¹⁰ Maguk a zsidótörvények fokozatossága is egyfajta „szoktatást” jelentett a zsidóság és a többségi társadalom számára egyaránt. Lásd: Száraz György: *Egy előítélet nyomában* Kelet Kiadó, Budapest, 2012, 194. oldal.

¹¹ Csak egy röpke kitekintés: Charlotte Delbo: *Auschwitz és utána* (Múlt és Jövő, Budapest, 2021) hasonlóan műfaji határokon átlépve írta meg saját túlélésének eseményeit.

¹² Száraz György: *Valóság* c. folyóirat Budapest, 1975 (18. évf. 8.sz.)

¹³ Később olvasói levelekkel kibővített formában kötetként jelent meg: Magvető Kiadó, Budapest, 1976., Kelet Kiadó, Budapest, 2012.

ményeit, azok „nemzsidó” szempontból is gondolkodásra sarkallnak. Éppen ez az „ismeretlen” idegenség és bizalmatlanság¹⁴ adta ugyanis az alapot ahhoz, hogy az uszító propaganda elérje célját a többségi társadalomnál, és ezáltal képesek legyenek még asszisztálni is százezrek halálához – de legalábbis „tudomást sem véve” hallgatni, sokszor csupán „félelemből”. Szembenézés ez mindannyiunk számára, hiszen ez a mi közös történelmünk része, nem lehet csupán „zsidókérdésként” tekinteni rá – ahogyan ezt Ember Mária nyomán Száraz György is vezérfonalként írja könyve kezdő lapján: „*Ennek a könyvnek a tárgya nem „a” zsidó sors. Amit ez a könyv elbeszél az magyar történelem.*”

Ember Mária életművében a *Hajtúkanyar* szerves részének tekinthető a 2001-ben megjelent¹⁵ önéletrajzi írásokat tartalmazó könyve,¹⁶ a *2000-ben fogunk még élni?*, amely szinte magyarázatként szolgál a sikeres regénye olvasása során felmerülő kérdésekre. Az írások itt is tükrözik a szerző sokoldalúságát és széleskörű jártasságát, alaposágát. Az előzményekből megismerhetjük a háború előtti időszak alföldi vidékének mindennapi életét, a különböző entitások egymáshoz való viszonyának szinte folklorisztikus leírását. Fény derül a család származására és a helyi közösségben betöltött szerepére, és persze a vészkorszakhoz vezető események részletezése. A Strasshofból való hazatérés nehézségei, és az azutáni „újrakezdés” lehetetlensége is kendőzetlenül jelennek meg benne. Műfajilag itt is szokatlan formával találkozunk, mert leginkább visszaemlékezés-gyűjteményről van szó, hiszen a témák és idősíkok között ugrálva – és ezáltal az összefüggéseket önmaga (és az olvasó) számára is feltárva – „veszi birtokba” múltbéli életét.¹⁷ Az átélte eseményeket alátámasztó dokumentumok itt már nem külön kiegészítésként, hanem az emlékezésbe ágyazva jelennek meg, részletes és hű képet adva az adott időszakról, annak visszasságairól. Az olvasónak talán még nehezebb dolga van, mint a regény esetében, hiszen sokkal több idősík és téma váltakozik benne, gyakran minden átmenet nélkül, ezáltal a szerző egy ugyan szokatlan, de annál különlegesebb élményt képes nyújtani a kitartó figyelemért cserébe.

A *Hajtúkanyar* háttér-információihoz szervesen hozzátartozik Ember Mária BARÁTSÁG folyóiratban megjelent *Abádszalók zsidósága – Abádszalók vesztesége*¹⁸ című írása is, melyben részletesen számba veszi a szülőfalujából elhurcolt zsidó sorstársait. A holokauszt helyi túlélőinek száma 22 fő az odavesztett 33 fővel szemben, ami nagyrészt a strasshofi lágernak köszönhetően a vidéki aránynál jóval szerencsésebb helyzet. A regénnyel ellentétben, ahol a szerző a túlélőket nem, csak a mártírhaltakat nevezi meg beazonosíthatóan, teljes nevükön, itt még a foglalkozásukat és a helybéli közösségi szerepüket is elmeséli, és ezáltal „hiányjelként” mutatja fel őket az utókornak.¹⁹ Ez a megközelítés, a számvetés, a számok mögött megnevezett embert láttató megközelítés, ami ezt a rövidke írást annyira egyedivé teszi. Szembeállítja (már-már „visszatranszformálja” a számokká lett emberi sorsokat) a holokauszt személytelenségével²⁰ és embertelenségével, hogy a számok mögött²¹ újra az embereket és az emberi sorsokat lássuk meg.

Tíz évvel a *Hajtúkanyar* megjelenése után, 1984-ben Ember Mária egy újabb holokauszt-témájú könyvet írt és szerkesztett *100 kép* címmel. A műfaji meghatározás ez esetben sem egyértelmű. Egy holokauszt-képeskönyvről van szó, benne fekete-fehér archív fotókkal, többnyire ismeretlen, „egyszerű” emberekről, akik feltehetően mindannyian áldozattá váltak. Negyven évnél kellett eltelnie ahhoz, hogy a társadalom ezáltal képszerűen is szembenézhesen a történetekkel. És a történetekkel, melyet az író a képek mellé jegyzett, általa nézve és magyarázva/értelmezve, vagy csak az írói fantáziával elképzelve mindazt, ami a pillanatkép mögötti eseménysor lehetett. A szerző egyéni formabontó stílusát jól tükrözi a könyv egészét végigkötő, a „*Voltak, akik...*” szavak mélyértelmű, szinte repetitív s ezáltal súlykoló és nyomatékosító jelentést hordozó bekezdései – hiszen ők már nincsenek...

¹⁴ „Zsidók és nem zsidók kapcsolatának meghatározójává a kölcsönös gyanakvás válik.” Száraz 173

¹⁵ Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2001

¹⁶ Tulajdonképpen egy trilógiáról van szó; a harmadik írás a szülőfaluból való „elmenekülés” háttéréről szól: *El a faluból* (Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2002) benne a vészkorszak utóhatásaival, az elárvult lányok sorsával.

¹⁷ „*Sok, jelentéktelen apróságot is feljegyzek? De hát ez az egésznek az értelme. Az ember, utólag, megpróbálja birtokba venni az életét.*” (155. oldal) Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2001

¹⁸ BARÁTSÁG folyóirat (VI. évf. 4. szám, 1999. szeptember 15.)

¹⁹ Jancsó Miklós *Jelenlét* című filmtrilógiája ehhez nagyon hasonlóan „hiányként” jeleníti meg a zsidó lakosság emlékét.

²⁰ Heather Dune Macadam *999 fogoly – Az első auschwitz-i női transzport története* című könyvében hasonlóan, a túlélők fogoly-sorszámaiból kiindulva tárta fel és tette újra emberivé a történeteket.

²¹ Pilinszky *Hasonlat*-a áttételesen ugyan, de a korszakot idézi fel: „...amennyire csak számok tudnak valakit kézreadni és idegenné tenni, / olyan mély a mi elhagyatottságunk.”

A fotókönyv nem „ugrál” az időben, mert itt nagy jelentősége van az események fokozatosságának,²² ezért időrendben mutatja meg a holokauszt 1944–45-ös eseményeit. Kezdve a zsidókra vonatkozó 1944-es rendeletek életbelépésével, a sárga csillag viselése, majd pedig a gyűjtőhelyekre, gettókba szállított zsidó emberekről megmaradt kevéske fotódokumentumokkal. Hiszen tudjuk, addigra már rég be kellett szolgáltatniuk minden ingóságukat, beleértve a fényképezőgépeket is, így szinte az is csoda, hogy ennyi felvétel készült és maradt róluk az utókorra.

Magáról a deportálás folyamatáról és az auschwitzi eseményekről csak rejtve fotózott, illetve már többnyire a náci által belső használatra, az események igazolására készült „titkos” fényképek adják tudtul a világ számára is a bizonyítékot, hogy mindazon események valóban megtörténtek – egyben igazolva ezzel a túlélők beszámolóit is. A fotógyűjtemény e része a csodával határos módon fennmaradt *Auschwitz-album*²³ válogatott képeiből áll, melynek hivatalos megjelenése hazánkban ezután még több mint két évtizedig váratott magára.

Ember Mária újságírói szemlélete leginkább az 1989-ben megjelent, *A halálvoanat artistái... és más történelmi interjúk*²⁴ című kötetből tűnik ki, hiszen itt valóban arról van szó, hogy riporterként kérdez az alanyaitól, finoman terelgetve őket az eseménysor mesélésében. E kötetben három történet szól közvetlenül a holokausztról, és mindhárom rendkívüli eseményeket mesél el. A címadó történetből megtudhatjuk, hogy munkaszolgálatra bevonuló férfiakat auschwitzi marhavagonokra raktak fel, akik közül többen a szellőzőnyíláson keresztül a mozgó vonatból ugrottak ki. A történet önmagában is drámai, viszont az eseményeket követően a többségi társadalom akkori hozzáállásáról is sokat megtudhatunk az interjúból – hála Ember Mária „beszélgető” kérdéseinek. Az *Emlékek az éhségről* című epizód ennél jóval többet árul el az azóta már nagyobb nyilvánosságot kapott eseményekről. Itt szintén munkaszolgálatos csoportról van szó, akiket a keleti határvidékről a front előrenyomulása során a nyugati területekre szállítottak. A kőszegi, de főként a 1945. márciusi rohongi események²⁵ máig tisztázatlanok, ahol is a helyi lakosság közreműködésével egy brutálisan legyilkolt munkaszolgálatos csoport tömegsírját a faluközösség hallgatásának eredményeképpen a mai napig nem sikerült véglegesen beazonosítani. Ahogyan az ugyanebben a történetben elmesélt, az Eisenerz-hágónál '45 tavaszán történt mészárlás is sokáig a feledés homályába merült.²⁶ A harmadik történet az *Életmentő imakönyv* címmel egy szintén munkaszolgálatos túlélő 45 tavaszán ugyancsak osztrák területen megélt élet-halál harcáról szól, aki a magyar katonai zubbonynak és egy katolikus imakönyvnek köszönheti megmenekülését.

Ember Mária történeteket kibontó és az eseménysort végigvezető tényfeltáró kérdéseinek, valamint a szinte beszélgető-partneri megjegyzéseinek és a visszaemlékezők hajszálpontos válaszainak köszönhetően, a legapróbb részletekre is fény derül, már-már dokumentarista jelleggel. Az olvasónak ugyanakkor az intenzív átélhetőség (rossz) élményével, már-már a túlélő szemtanúval való azonosulás lehetőségével is számolnia kell. Drámai történetek ezek, melyek nem a fantázia szüleményei, hanem egykor az élet és a halál misztériuma közötti keskeny úton történtek – „kétoldalt az árokban fekvő holttestekkel”,²⁷ akik már nem tudják elmesélni a történetüket. Mindezek mellett a könyv újszerűsége abban is rejlik, hogy megjelenésekor, 1989-ben az ilyesféle eseményeknek nyilvánossá tétele még korántsem volt annyira megszokott, mint manapság.

Ember Mária Raoul Wallenberg „eltűnésével” kapcsolatos kutatásai²⁸ – ha nem is közvetlenül e dolgozat témájáról, magáról a holokauszt ábrázolásáról van is szó benne, de közvetetten az eltussolni szándékozott múlt feltárására és annak nyilvánossá tételére irányultak – a svéd diplomata vészskorszakbeli embermentő szerepét is jobban kiemelte az utókor számára.

²² Lásd a 15-ös sz. lábjegyzetet a „fokozatosságról”.

²³ Yad Vashem 2004. Lásd még: Fenyves Katalin–Kőbányai János *Az Auschwitz-album, ha magyar c. tanulmányát.*

²⁴ Origo-Press, Budapest, 1989

²⁵ A 90-es években az esetről film és színdarab is készült *Agyonhallgatva (Totschweigen)* címmel.

²⁶ Bővebben: Eleonore Lappin: *The Death Marches of Hungarian Jews Through Austria in the Spring of 1945*

²⁷ Utalás az *Emlékek az éhségről – egy volt munkaszolgálatos élményei* c. epizód drámai eseményeire (11. oldal).

²⁸ *Ránk akarták kenni*, Héttoronny Könyvkiadó, Bp. 1992 és *Wallenberg Budapestben*, Városháza, Budapest, 2000

A testvér, Judit életművében is rálelni a saját(os) holokauszt-émlékezetre. Judit 9-10 éves kislányként élte át mindazokat az eseményeket, amit nővére 13-14 évesen, éppen ezért sokkal kevesebb emléke maradt azokból az időkől.²⁹ Ennek ellenére a róla szóló, *Az Ember-lépték – Ember Judit portréja*³⁰ esszé- és interjúgyűjtemény-kötetben részletesen mesél élete korai szakaszáról.³¹ Megjegyzendő, hogy míg regényében Ember Mária nem szerepelteti hűgát (talán ezzel is gyengítve az önéletrajzi hasonlóságot), viszont a már említett *2000-ben...* könyvében a testvérével kapcsolatos történeteket is megosztja az olvasóval. Ezek után a dokumentumfilm-rendezővé vált Ember Juditról szinte ugyanazt mondhatjuk el munkássága irányultsága tekintetében, mint nővéréről, hiszen a két műfaj lényege ugyanaz: a valóság tényszerű értelmezése és kutatása, valamint annak hiteles továbbadása a társadalom számára.³² Magának a filmes médiumnak a hatása viszont sokkal széleskörűbb, hiszen az minden réteghez könnyen eljuthat a televíziózás segítségével. Éppen ezért is vált Judit a munkássága okán a „leginkább betiltott és elhallgatott” dokumentumfilmessé az akkori politikai és társadalmi viszonyok között.

Ember Judit a nővérénél sokkal később jutott el odáig, hogy valamilyen formában mégis megjelenítse a holokausztot filmjeiben. 1985-ben készült dokumentumfilmje a „*Hagyd beszélni a Kutruczot!*” címmel Ember Mária Wallenberg-kutatásaihoz hasonlóan nem közvetlenül szól a vészorkszakról, hanem annak főhőse, Kutrucz Gizella egykori újságíró későbbi „nyomozása” által mutatja azt be, amit egy véletlen ingatlan bérlet okán indít meg. A Horthy-korszakbeli antiszemita újságíró, Bosnyák Zoltán uszító szerepét és annak eltussolását közel ötven év után feldolgozó film elkészült ugyan, de sajnos 2002-ig dobozban maradt, így azt tizenhét éven keresztül senki sem láthatta.³³

A dokumentumfilmes Ember Judit 1993-ban készítette el egyetlen olyan filmjét, amely közvetlenül a holokausztot és annak is általa részben személyesen megélt eseményeit dolgozza fel (*És ne vigy minket kísértésbe...*).³⁴ A film alapja egy olyan történet, amely egy 1970-es évekbeli találkozás nyomán kezdett kibontakozni számára, és jól leképezi a vészorkszak zsidó és nemzsidó viszonyainak ellentmondásos helyzetét. A már említett szolnoki cukorgyári és a strasshofi munkatábor eseményeinek párhuzama a saját gyerekkori emlékeit is felszínre hozta, így ezáltal filmjében megjelenik az általa átélt események egy része is. A film első felében a saját és családja életeseményeit kisbabaként megélt túlélő keresi évtizedekkel később az őket magukra hagyó, addig szinte családtagként velük élő cselédjeik visszaemlékező válaszait a történetekre. Válaszok persze nincsenek ez esetben sem. Hogy is lehetnének? Ahogyan a zsidóság, úgy a többségi társadalom sem tud valós válaszokat adni arra, hogy mi, és miért úgy történt, ahogy. Vagy talán jobb nem is emlékezni semmire!³⁵ A film második felében a szolnoki gyűjtőtábor hivatalos dokumentumai³⁶ kerülnek felolvasásra egy beszélő színész szereplővel, felelevenítve azt a légkört melyben a kisémmizett és többnyire halálra ítélt emberek álltak szemben az embertelen hatalommal – valójában csupán hatalommal felruházott kisémmizettekkel. Műfajilag ez esetben már nem a szó szoros értelmében vett dokumentumfilmről van szó, hanem egy dokumentum-jellegű játékfilmről, valós eseményeken nyugvó történettel és azokat igazoló kordokumentumokkal, fikciós eszközökkel kiegészítve, hasonlóan a Hajtúkanyar regényhez, csak éppen filmes módon átélhetővé téve az eseményeket.

²⁹ A *2000-ben...* könyvből tudjuk, hogy Judit is Strasshofba került, de édesanyja gondoskodása révén az akkor még működő bécsi zsidó gyerekkórházban vészelte át az időszak egy részét.

³⁰ Szerk.: Szilágyi Erzsébet–Zalán Vince, Osiris Kiadó, Budapest, 2003

³¹ U.o. 219. oldal Tardos János: *XX. század, magyar, ember – Ember Judit kálváriája* című interjú.

³² Gondoljunk a negyvenkét év után perújrafelvételt és egy falu közösségének rehabilitálását eredményező *Pócspetri* című filmjére.

³³ Sajnálatos módon azóta sincs széleskörű lehetőség a filmjei többségének megtekintésére.

³⁴ Schubert Gusztáv: *Az Ember-lépték* filmkritika *Filmvilág* folyóirat 1994/06 55-56.o

³⁵ Ebben is a dolgozat elején említett traumatikus állapot mutatkozik meg, mely a túlélők és a többségi társadalom részéről is jelentkező „szembenézni nem tudás/nem akarás” formájában jelenik meg sokszor.

³⁶ A méreggel elkövetett öngyilkosságok Ember Juditnál is említésre kerülnek.

Saját túlélésükkel való szembenézésük okán Ember Mária és Ember Judit életművében a társadalom szembesítése a holokauszt eseményeivel – sajátos oknyomozó-dokumentarista stílusuknak köszönhetően – irodalom- és filmtörténeti szempontból is különleges helyet foglal el. Úgy a vészorkszakot, mint az azt követő évtizedek e vonatkozású társadalomtörténetét feldolgozó munkáikban hitelesen átélhető és megismerhető a nehezen elmondható, vagy szinte elmondhatatlan események. Kifejezőmódjuk alkalmas légkört teremt a megértésre törekvő, az igazságot látni és tudni akaró szemlélők számára. Ember Mária bölcs szavival élve (Hajtúkanyar): „*Ezt kell megtanulni, igen: odafigyelni, hogy mi történik velünk*” – és persze körülöttünk.